

*Н. С. Трач,
Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ*

КУЛЬТУРА МОВИ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВНИКІВ ДІЛОВОЇ МОВИ ТА ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті подано характеристику словників ділової мови та правничої термінології у зв'язку з питаннями культури мови. Особливу увагу звернено на аналіз елементів усного народно-розмовного мовлення, наявного в словниках указанного періоду, а також на адаптацію запозичень та вплив російського канцеляриту на формування офіційно-ділового стилю.

Ключові слова: культура мови, правничий термін, офіційно-діловий стиль.

В статье предоставлена характеристика словарей деловой речи и юридической терминологии в связи с вопросами культуры речи. Особое внимание уделяется анализу элементов устной народной речи, представленных в словарях указанного периода, а также адаптации заимствований и влиянию русского канцелярита на формирование официально-делового стиля.

Ключевые слова: культура речи, юридический термин, официально-деловой стиль.

The article characterizes the dictionaries of business speech and legal terminology in the connection with culture of speech. Special attention is paid to analysis of elements of oral folk speech, presented in dictionaries, and also to adaptation of loan-words and to the influence of Russian document language on formation of official style.

Key terms: culture of speech, legal term, official style.

На сьогодні для української лінгвістики надзвичайно важливими є питання культури слова в різних стилях української мови. Особливо гостро проблема культури мовлення постає в офіційно-діловому стилі української мови, оскільки століття впливу російської мови у законодавчій та діловій сферах відобразилися у вживанні численних калюк не тільки на лексичному, а й на фраземному та синтаксичному рівнях. Як слушно зазначають автори підручника «Ділове спілкування і культура мовлення»: «Для культури мовлення центральною проблемою є мовна норма, що є як мовним, так і суспільним явищем» [5, с. 32]. Розглядаючи мовну норму як суспільне явище, передусім слід враховувати позамовні чинники – історію, мовну політику та мовну ситуацію тощо. Таким чином, дослідження історії мови в соціокультурному контексті дає змогу виправити хибні утворення, відхилення від мовної норми, наявні й на сучасному етапі.

Історія офіційно-ділового стилю української мови сягає часів Київської Русі, коли було укладено перші міжнародні договори та законодавчі збірники. Проте наукове осмислення термінів, моделей творення офіційно-ділових кліше починається наприкінці ХІХ – на початку ст., зокрема у зв'язку з творенням центральних державних органів влади, українських політичних партій тощо. Українська дослідниця О. Клещова зауважує: «Вчені вказують, що паростки офіційно-ділового стилю закладалися в українській літературній мові в ХІХ – на початку ХХ ст.» [2, с. 17]. Саме на цей період звертаємо детальну увагу в цій статті.

Отже, мета цієї статті – висвітлити особливості творення словників правничої термінології та ділової мови початку ХХ ст. Мету реалізовано через такі завдання: 1) проаналізувати елементи усного народно-розмовного мовлення, засвідченого словниками; 2) відстежити впливи російського канцеляриту в аналізованих словниках; 3) здійснити порівняльний аналіз словників.

На початку ХХ ст. активно розвивається словникарство в правничо-термінологічній сфері. Різні правничі товариства укладають російсько-українські словники юридичних термінів: «Московсько-український правничий словничок» за редакцією В. Леонтовича та О. Єфимова (Київ, 1919 р.), «Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства» (Полтава, 1918 р.), «Кишеньковий російсько-український правничий словник» за редакцією Е. Ванька (Київ, 1918 р.), «Практичний правничий словник російсько-український» за ред. М. Свободіна та М. Кохановського (Київ, 1919 р.) тощо.

Ю. Шевельов зазначає важливість видання тогочасних лексикографічних праць у правничо-адміністративній сфері: «Скласти словник бере довше, ніж написати граматику. І все ж, за роки 1917–1919 словників видано чимало (...). Звертає увагу багатство термінологічних словників: ...не менше восьми з правничої та адміністративної термінології – показник того, що бюрократична машина вперше за двісті років користувалася українською мовою» [6, с. 65].

Названі вище видання не претендували на академічність і були радше реєстрами термінів, а не словниками. Основним їхнім завданням було спростити роботу юристів у добиранні потрібних термінів. Так, у передмові до «Короткого московсько-українського словника судівництва та діловодства» укладачі зазначають: «Бажаючи негайно прийти на поміч українським суддям в справі провадження суду в рідній мові і добре знаючи, що для багатьох суддів і інших юристів-практиків мале знайомство з українською мовою взагалі й українськими правничими термінами з'окрема стане немалою перешкодою в їх тяжкій праці, полтавське Правниче Товариство поставило своїм завданням у першу чергу видати хоч би неповний російсько-український словник, як чисто правничих українських слів і виразів, так і загальних, які найбільше вживаються суддями-практиками при написанню ріжних судових актів та постанов» [3, с. 3]. На популярно-практичний характер видань вказували додатки наприкінці словників: назви місяців, грошових одиниць, народний календар тощо.

Джерела формування реєстру цих словників були різноманітними: історична лексика, новотвори, запозичення, діалектизми тощо. Такий добір термінологічного матеріалу було зумовлено як історичними умо-

вами розвитку мови, так і загальними лексикографічними тенденціями того періоду. Описуючи зазначений історичний період, Ю. Шевельов, зокрема, зазначає: «Мова потребувала стандартизації/нормалізації й – до певної міри штучного – заповнення прогалін, – ситуація типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної й мають задовольняти найрізномірніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити. Використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори» [6, с. 66].

«Кишеньковий російсько-український правничий словник (для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців)» за ред. Е. Ванька 1918 р. є перекладним реєстром термінів. Словник укладено за тематично-алфавітним принципом, терміни поділено на 5 тематичних підрозділів: вирази цивільного права, вирази кримінального права, нотаріальні вирази, політичні вирази, канцелярські речення. Також словник містить 2 тематичні групи нетермінологічної загальноживаної лексики: назви місяців та народний календар. Загалом словник налічує близько 600 термінів.

Про романтичні тенденції добору термінів свідчить намагання автора дібрати питомі терміни чи слова з народної мови як відповідники до чужомовних запозичень, засвоєних російською мовою: рос. *автономия* – укр. *самоуправа*; рос. *амнистія* – укр. *помилування*; рос. *анархія* – укр. *безладдя*; рос. *анексія* – укр. *захоп краю*; рос. *вердикт* – укр. *присуд*; рос. *делегат* – укр. *обраний громадою*; рос. *департамент* – укр. *відділ*; рос. *капіталь* – укр. *грошові кошти*; рос. *контакт* – укр. *порозуміння*; рос. *конференція* – укр. *нарада*; рос. *конфіскація* – укр. *відібрання майна*; рос. *конфлікт* – укр. *суперечка*; рос. *копія* – укр. *список*; рос. *лідер* – укр. *голова партії*; рос. *маніфестація* – укр. *вуличний похід*; рос. *милиція* – укр. *народне військо*; рос. *опозиція* – укр. *протиставленість*; рос. *оратор* – укр. *промовець*; рос. *петиція* – укр. *прохання до уряду*; рос. *принцип* – укр. *основні постанови*; рос. *провокація* – укр. *намова*; рос. *протекція* – укр. *оборона*; рос. *професія* – укр. *заняття*; рос. *процент* – укр. *відсоток*; рос. *реалізація* – укр. *здійснення*; рос. *репресія* – укр. *придушення*; рос. *реформа* – укр. *зміна*; рос. *циркуляр* – укр. *обіжник* та ін. [1].

Запозичень із латини, західноєвропейських мов в українській частині незначна кількість: *ревизія*, *проект*, *протокол*, *апелювати*, *міністр*, *публікація*, *прокуратор* тощо [1]. На нашу думку, в деяких випадках укладач словника Е. Ванько, очевидно, свідомо уникаючи перенесення в українську мову попередньо засвоєних російською інтернаціоналізмів, витворює не дуже вдалі описові конструкції, які, по-перше, не передають повною мірою позначуване поняття, по-друге, занадто громіздкі для того, щоб претендувати на роль терміна: рос. *мандат* – укр. *припорука партії*; рос. *монархія* – укр. *державна з царем*; рос. *окупація* – укр. *тимчасове заняття краю*; рос. *експлуатація* – укр. *витяг користі* тощо [1]. Про тенденції етнографічного романтизму свідчить також наявність у словнику великої кількості лексем із усно-розмовної народної мови: *вагота*, *заволока*, *зводи*, *кривоприсяга*, *під'южування*, *праволомство*, *пустовщина*, *тімахи*, *трус* та ін. [1].

Російські політико-юридичні терміни *адміністрація*, *блокада*, *бюджет*, *бюрократ*, *експропріація*, *кворум*, *коаліція*, *колонія*, *комісар*, *консерватизм*, *конституція*, *контр-революція*, *митинг*, *монополія*, *організація*, *парламент*, *партія*, *патріот*, *платформа*, *плебісцит*, *політика*, *популяризація*, *радикаль*, *реакція*, *режим*, *республіка*, *референдум* тощо в українській частині словника автор Е. Ванько перекладає описовим зворотом. Наприклад: рос. *бюджет* – укр. *наперед складений розпис*; рос. *бюрократ* – укр. *урядовець, маючий на увазі тільки свою користь*; рос. *адміністрація* – укр. *люде, що правлять*; рос. *коаліція* – укр. *спілка ріжних держав чи партій*; рос. *консерватизм* – укр. *бажання хоронити давніший уряд*; рос. *конституція* – укр. *устрій з народним заступництвом у державі*; рос. *патріот* – укр. *людина, що любить свій рідний край* тощо [1].

Такі тенденції, звичайно, применшують значення словника і водночас засвідчують стан тодішньої української правничої термінології, що перебувала на етапі формування та становлення. У більшості випадків автор словника добирає українські терміни на позначення відповідних російських, проте у словнику помітним є і вплив російського офіційно-ділового канцеляриту: *виконуючий обов'язки*, *відношення*, *віротерпимість*, *доклад*, *засилування*, *кровозміщення*, *начот*, *невстойка*, *обличати*, *погащуючий напис* та ін. [1].

«Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства», виданий Полтавським Українським правничим товариством того ж 1918 р., містить близько 3500 слів та висловів. Праця цінна тим, що укладачі брали до уваги рекомендації представників Галичини: «Праці упорядника й товариства багато допоміг своїми цінними вказівками член товариства І.Я. Боцюрків – присяжний адвокат з Галичини» [3, с. 4]. Звернення до здобутків галицької правничої термінології простежується на прикладі термінів: *варунок*, *конфіскація*, *крижі*, *матура*, *трупарня* та ін. [3]. На відміну від словника за ред. Е. Ванька, терміни подано з відповідним наголосом.

«Московсько-український правничий словничок» за редакцією В. Леонтовича та О. Єфимова 1919 р., виданий у Києві, містить близько 4 тис. термінів. На відміну від попереднього словника, терміни подано без наголосів. У цьому словнику менш відчутні тенденції етнографічного романтизму, натомість спостерігаємо велику кількість запозичень із класичних та романо-германських мов. У цьому словнику і в праці Полтавського правничого товариства помітними є тенденції історичного романтизму: рос. *канцелярія* – укр. *писарня*, рос. *кассир* – укр. *підскарбник*, *скарбник*, *скарбничий* та ін. [4].

Порівняльний аналіз словників дає змогу побачити спільні та відмінні риси лексикографічних видань, загальні тенденції розвитку термінології. Звісно, в межах двох років (1918–1919), упродовж яких було видано ці праці, важко говорити про певну динаміку. Тим паче, що це були роки національно-визвольних змагань, революційних подій – у такий час практично неможливими є координування дій різних видавців, співпраця укладачів словників тощо.

Отже, в окреслений період українська правнича термінологія активно поповнюється чужомовними запозиченнями з класичних та романо-германських мов. Пуристичні тенденції спостерігаємо тільки у словнику Е. Ванька, видавці полтавського словника подають деякі чужомовні терміни і водночас намагаються підбрати українські відповідники до них (синоніми, подані в українській частині *адвокат* ↔ *повірений* ↔ *речник*; *амністія* ↔ *помилування*; *атестат* ↔ *свідоцтво* – *матура*; *гарантія* ↔ *зарука* ↔ *убезпека*; *книгозбірня* ↔ *бібліотека*; *кредитор* ↔ *позичальник* ↔ *боргодавець* тощо) [3]. Натомість словник за редакцією В. Леонтовича та О. Єфимова демонструє поєднання двох підходів: утворення юридичної термінології на міжнародній основі, використання термінів-інтернаціоналізмів (*адвокат*, *акт*, *амністія*, *анальотія*, *анархія*, *документ*, *екзекутор* та ін.) й частково пошук власне українських відповідників (*рос. анархія* – *укр. безладдя* та ін.) [4].

У всіх словниках представлено значну кількість народно-розмовної лексики з експресивно-емоційним забарвленням, що вказує на значні тенденції етнографічного романтизму в термінології: *вагота*, *дозорець*, *заволока*, *зведенюки*, *зведенята*, *зводи*, *перевертень*, *поторжжа*, *пустовицина*, *торги*, *трус*, *тямець*, *ціновка*, *шапарь* [1; 3; 4] та ін.

Помітний вплив на формування тодішньої української правничої термінології має офіційно-діловий канцелярит російської мови – прямі кальки з російських термінів, використання активних дієприкметників тощо. Слід зазначити, що порівняно зі словником Е. Ванька у полтавському словнику та словнику за ред. В. Леонтовича та О. Єфимова кальок з російського офіційно-ділового канцеляриту помітно менше. Так, в українській частині словника Полтавського правничого товариства часто в синонімічному ряді поруч із калькою подається власне український відповідник: *відміна* ↔ *скасування*; *відношення* ↔ *звідомлення*; *довжник* ↔ *винуватий* ↔ *винуватець*; *доклад* ↔ *справоздання* ↔ *оповідь*; *неустойка* ↔ *неміра*; *розкривати* ↔ *доказувати* ↔ *висвідчити* та ін. [3]. Подібні тенденції простежуємо і в словнику за ред. В. Леонтовича та О. Єфимова: *доклад* ↔ *звідомлення*; *скасування* ↔ *знесення*; *стосунок* ↔ *відношення* ↔ *звідомлення*; *строк* ↔ *термін* ↔ *реченець* тощо [4]. Оскільки ці словники в часі вийшли дещо пізніше, можна стверджувати тенденцію до поступового очищення української правничої термінології від російського канцеляриту.

Отже, у словниках аналізованого періоду спостерігаємо взаємодію протилежних тенденцій. З одного боку, прагнення укладачів словників до пуризму, часом крайнього, коли заради уникнення вживання іншомовного слова автори вдаються до розлогих описових конструкцій. На пуристичні тенденції вказує й часте звертання до джерел народного мовлення. З іншого боку, помітним є вплив російської мови, запозичення моделей творення офіційно-ділових кліше та юридичних термінів. У перспективах дослідження – діахронний аналіз словників ХХ ст. та виявлення основних тенденцій у термінотворенні.

Література:

1. Ванько Е. Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців / Е. Ванько. – К., 1918. – 32 с.
2. Клещова О. Є. Стилістика ділового мовлення та редагування (за кредитно-модульною системою). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ольга Клещова. – Луганськ, 2011. – 207 с.
3. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. Друге доповнене видання Полтавського Українського Правничого Товариства. – Полтава, 1918. – 126 с.
4. Московсько-український правничий словничок / за ред. В. Леонтовича та О. Єфимова. – К. : Друкарь, 1919. – 141 с.
5. Пентиліук М. І. Ділове спілкування та культура мовлення. Навчальний посібник / М. І. Пентиліук, І. І. Маруніч, І. В. Гайдаєнко. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 223 с.
6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.